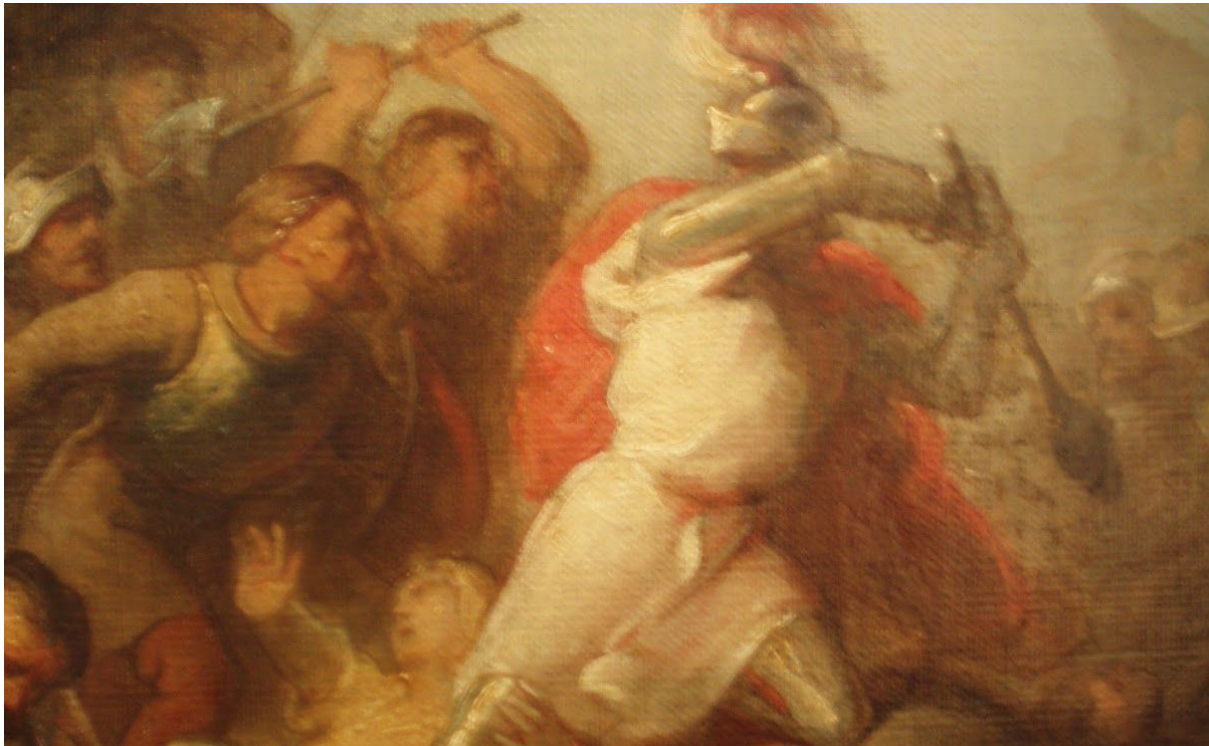

Het tragische einde van bisschop Otto II van Lippe

Vermoord in een stinkend moeras

Slag bij Ane door Antonie Frederik Zü (1825-1876).

Inleiding

Bernhard Proeys was niet alleen de betovergrootvader, maar ook de naamgenoot van Bernt Proeys, de in 1425 vermoorde burgemeester van Utrecht. Bernhard diende als ministeriaal de Utrechtse bisschop Otto II van Lippe. Hoewel bisschop Otto geestelijk én wereldlijk heerser was in het Sticht en het Oversticht, had hij niet de macht die de bisschoppen voor hem wel hadden. Met zijn leger, dat voor een groot deel uit ministerialen bestond, moest hij zijn positie regelmatig letterlijk bevechten. Deze werd namelijk betwist door de aangrenzende graafschappen Holland en Gelre.

In 1227 werd Otto verpletterend verslagen door een Drents boerenleger dat op de been was gebracht door een van zijn leenmannen. De bisschop werd gescalpeerd en in een stinkend moeras achtergelaten. Zijn bloedige dood markeert de afnemende macht van de bisschoppen, een ontwikkeling die vanaf de twaalfde eeuw in gang was gezet.

Tanende macht van de bisschop

Vanaf het jaar 925 viel Utrecht onder de koning van Duitsland¹ en vanaf 962 onder het Heilige Roomse Rijk. Het Roomse Rijk was een bonte verzameling van allerlei graafschappen, bisdommen en hertogdommen. Om de boel bij elkaar te houden, was het zaak om overambitieuze heren die naar zelfstandigheid streefden, in toom te houden². Daarom ontvingen opeenvolgende

¹ Jonker-Kleijn, T. en Roks, R. (2008). De bisschoppen van Utrecht. P. 44. Utrecht, Nederland: De Plantage.

² Broer J.C. en Bruijn de W.J. (2012). Rondom het Utrechts stadsrecht. Utrecht, Nederland: C.J. Broer en M.W.J. de Bruijn.

bisschoppen van de Rooms Duitse koning onder meer grond en jacht- en visrechten. Hierdoor kregen ze invloed over steeds meer gebieden en mensen³.

Dat de koningen juist bisschoppen als protegé uitgekozen en niet een graaf of hertog, had weinig te maken met ontzag voor het Heilige Kruis van Christus. Maar het had wel alles te maken met angst voor het kruis van de adellijke heren. Bezit van de adel kwam namelijk via erfopvolging bij hun kinderen terecht, zonder dat de koning hier veel aan kon doen. Bisschoppen hadden door het celibaat geen officiële nakomelingen, waardoor hun bezit na overlijden weer terugviel aan de koning. Deze kon vervolgens een andere trouwe handlanger tot bisschop benoemen⁴.

Maar binnen de kerk ontstond vanaf het einde van de elfde eeuw een hervormingsbeweging, die zich onder meer verzette tegen de praktijk dat de keizer degene was die de bisschoppen benoemde. De 'investituurstrijd' die decennia heeft geduurd, werd beslecht tijdens het zogenaamde 'concordaat van Worms' in 1122⁵. De paus kwam als winnaar uit de bus en vanaf dat moment werd de bisschop niet meer gekozen door de keizer, maar door de geestelijken en leken (niet geestelijken). Dit veranderde de positie van de bisschop radicaal. Want nu de rol van de keizer bij de benoeming van de bisschop kleiner was geworden, moest de bisschop opeens zonder zijn hulp een leger op de been brengen om zijn gebied te beschermen⁶. Dat betekende een flinke financiële aanslag voor de hoogwaardigheidsbekleder. Om aan dat geld te komen, leenden de bisschoppen dit van de steden of van de graven van Holland en Gelre. Ze werden hierdoor gedwongen kastelen, ambten en rechten te verpanden⁷ waardoor hun positie verzwakte.

Waar het celibaat de bisschop aanvankelijk geen windeieren legde, zat het de bisschop nu opeens flink in de weg. Het was immers gebruikelijk in die tijd om via het huwelijk strategische allianties te sluiten met machtige bondgenoten. Die route om macht te verwerven en te behouden was voor bisschoppen afgesloten. De meeste waren overigens wel afkomstig uit machtige families, maar deze woonden vaak ver van het Sticht⁸.

De opkomst van machtige burenen

De Hollandse graaf was in de twaalfde eeuw officieel nog een leenman van de Duitse keizer, maar in de twaalfde en dertiende eeuw gedroeg hij zich steeds meer als een zelfstandige vorst en breidde hij zijn territorium steeds verder uit⁹. Naast over het graafschap Holland, oefende hij het bestuur uit over Zeeland. Ook de Gelderse graaf (later hertog) timmerde flink aan de weg. Dat bleek voorbeeld uit het feit dat hij in 1156 bij de bisschop verkiezing in Utrecht was, die ook werd bijgewoond door de Rooms Duitse keizer Barbarossa¹⁰. En hij nam, net als de graaf van Holland, deel aan de derde kruistocht. Iets waaruit ook zijn ambitie en positie blijkt.

³ Post, R.R. (1957). Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen. Utrecht, Nederland: het Spectrum.

⁴ Renes, H. (2020). Nieuwe historische atlas van de stad Utrecht. Utrecht, Nederland: Broese / van Tilt.

⁵ Blockmans, W. en Hoppenbrouwers, P. (2016). De eeuwen des onderscheids. P 256. Amsterdam, Nederland: Bert Bakker.

⁶ Jonker-Kleijn, T. en Roks, R. (2008). De bisschoppen van Utrecht. P. 77. Utrecht, Nederland: De Plantage.

⁷ Van den Hoven van Genderen, B. (1987). Het kapittel-generaal en de staten van het Nedersticht in de 15de eeuw. P. 40. Zutphen, Nederland: Walburg.

⁸ Kam de, R. Kipp, F. Claessen D. (2014). De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad. P. 98. Utrecht, Nederland: Matrij's.

⁹ Nijs, de T. en Beukers, E. (2002). De geschiedenis van Holland tot 1572. P. 75. Hilversum, Nederland: Verloren.

¹⁰ Jonker-Kleijn, T. en Roks, R. (2008). De bisschoppen van Utrecht. P. 87. Utrecht, Nederland: De Plantage.

Nu het niet langer de keizer was die de bisschop koos maar de geestelijken, werd de bisschopverkiezing een politiek steekspel waarbij Holland en Gelre probeerden hun eigen kandidaten op de zetel te krijgen. Bij de verkiezing in 1196 dragen Holland en Gelre allebei een verschillende kandidaat voor, een teken van de toenemende concurrentie tussen beide graven met als inzet de vraag wie invloed in het bisdom weet te krijgen¹¹. Dit leidde uiteindelijk tot een gewapende strijd op de Grebbeberg bij Rhenen, die door Holland werd gewonnen¹². Rond dezelfde periode wist de graaf van Gelre de Veluwe in te lijven als zijn grondgebied, al was het formeel nog een achterleen van de bisschop. Hierdoor raakten het Neder- en Oversticht van elkaar gescheiden en was het voor de bisschop moeilijker zijn grondgebied te besturen¹³.

Door dit alles verandert de bisschopszetel van karakter en in de twaalfde eeuw richten de bisschoppen zich sterk op het uitoefenen van macht in hun grondgebied. De bouw van kastelen vormde de ruggengraat van de verdediging van zijn gebieden en eigendommen. Ook werden de kastelen gebruikt om van daaruit de openbare orde te handhaven door recht te spreken. Er werden oorkonden uitgevaardigd en de bisschop overnachtte er regelmatig¹⁴. Utrechtse bisschoppen rekruteerden vooral ministerialen, om als bereden en gewapende militair dienst te doen in zijn leger. De ministerialen profiteerden hier in de twaalfde eeuw van en verwierven hierdoor een vooraanstaande positie in de samenleving. Trouw aan de bisschop waren ze lang niet altijd, want regelmatig kwamen ze tegen hem in opstand of kozen ze partij voor de graaf van Holland of Gelre. De situatie in Utrecht was daarin overigens niet uniek, ook in Duitsland kwamen ministerialen in de twaalfde eeuw in opstand tegen hun bisschop¹⁵.

Otto de vechtjas

Bisschop Otto II van Lippe (1215-1227) was aanvankelijk proost van het Domkapittel in de stad. Na de dood van zijn voorganger, ontstond opnieuw politiek strijd over de opvolging. De stad Utrecht en de ministerialen van de bisschop probeerden invloed op de keuze uit te oefenen, maar uiteindelijk kozen de kapittels onder druk van Holland en Gelre voor bisschop Otto¹⁶.

Een paar jaar voor Otto's benoeming op de Utrechtse bisschopszetel, in april 1213 om precies te zijn, besloot paus Innocentius III tot een nieuwe kruistocht. Gedurende een aantal jaren stuurde hij brieven naar alle uithoeken van de christelijke wereld, waarin hij gelovigen opriep Jeruzalem te bevrijden van de moslims die de belangrijkste stad van het Heilige Land bezet hielden. In 1214 en 1215 was de oproep om op kruistocht te gaan overal te horen¹⁷. In Dokkum luisterden naar verluud meer dan tienduizend mensen naar de prediking toen plots een groot wit kruis aan de hemel verscheen. In kerken werden offerblokken gezet, waar geld werd ingezameld om de kosten voor de onderneming op te hoesten.

¹¹ Alberts, J. (1978). Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid. P 54-55. Assen/Amsterdam, Nederland: Van Gorcum.

¹² Drunen, van A.J. (2000). De slag op de Grebbeberg. In: Oud Rhenen, jaargang 19, nr. 1. Rhenen, Nederland: Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken.

¹³ Graaf, de R. (2004). Oorlog om Holland 1000-1375. P. 80. Hilversum, Nederland: Verloren.

¹⁴ Spiekhout, D. (2020). Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht. P. 174. Ede, Nederland: Rijksuniversiteit Groningen, Kenniscentrum Landschap.

¹⁵ Buitelaar, A. (1993). De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse vechtstreek. P. 82-84. Hilversum, Nederland: Verloren.

¹⁶ Jonker-Kleijn, T. en Roks, R. (2008). De bisschoppen van Utrecht. P. 100. Utrecht, Nederland: De Plantage.

¹⁷ Moolenbroek, J. (2016). Nederlandse kruisvaarders naar Damiate aan de Nijl. P 19. Hilversum, Nederland: Verloren.

Ook in het bisdom Utrecht werd gepredikt en bisschop Otto besloot in 1217 samen met een aanzienlijk aantal ministerialen op kruistocht te gaan. In totaal trokken onder leiding van de Hollandse graaf Willem I zo'n vier- tot vijfduizend mensen uit onze streken naar Jeruzalem. Vanuit de stad Utrecht vertrok een onbekend aantal schepen met banieren met daarop de beschermheilige van de stad, Sint Maarten¹⁸. Ze voegden zich bij de legers uit tal van andere Europese landen. Na schermutselingen in Palestina, trok het kruisvaardersleger naar Damiate in Egypte. Maar Otto had zijn buik er al vol van en maakte rechtsomkeert. Eind 1218 was hij weer terug in Utrecht, na een afwezigheid van anderhalf jaar¹⁹. De kruistocht liep uit op een fiasco.

Zegel van bisschop Otto uit 1226.
Bron: HUA inv. 222 kapittel van Sint Jan, toegang 229.

De slag bij Ane

“De bisschop, de graven en al zijn andere mannen, vrolijk en eigenlijk al zeker van de overwinning, volgen verspreid en ordeloos. Ze komen aan op de plaats waar ze de dood, sterker nog, de martelaarsdood zullen vinden. Als ze tegen de vijand oprukken, zakken onze voorste gelederen meteen langzaam weg in het stinkende, dode moeras, waarin ze tenslotte door het gewicht van hun wapenuitrusting geheel wegzinken” - Narracio (1232)²⁰.

Als Holland en Gelre hebben gedacht een marionet op de bisschopszetel te hebben gezet, zijn ze bedrogen uitgekomen. Otto bleek een stevige bestuurder die niet bang was de wapens op te pakken en in te grijpen om de rust te herstellen op zijn grondgebied. Een opstand in 1220 van een groep ministerialen in Salland, sloeg hij hard neer²¹. Ook vocht hij stevige oorlogen uit met de graaf van Gelre en van Holland, die overigens familie van elkaar waren. Dankzij de hulp van de bisschoppen van Munster en Bremen, die duizend soldaten stuurden, werd deze oorlog uiteindelijk gesust.

In 1227 ging het echter volledig mis. Bisschop Otto raakte in conflict met een van zijn eigen leenmannen die zijn gezag negeerde, burggraaf Rudolf van Coevorden. Otto verzamelde een leger en trok op naar Ommen in het huidige Overijssel. De graaf van Gelderland, die nu weer aan de kant van Otto stond, ging met hem mee. Politieke coalities waren ook toen al zo veranderlijk als het weer. Langs de Vecht trok Otto richting Hardenberg en van daaruit naar het gehucht Ane, tegenwoordig nog steeds een niet erg indrukwekkend buurtschap van iets meer dan vijfhonderd mensen.

¹⁸ Moolenbroek, J. (2016). Nederlandse kruisvaarders naar Damiate aan de Nijl. P 32-50 en 67. Hilversum, Nederland: Verloren.

¹⁹ Moolenbroek, J. (2016). Nederlandse kruisvaarders naar Damiate aan de Nijl. P 94. Hilversum, Nederland: Verloren.

²⁰ <https://www.slagbijane.nl/geschiedenis/> geraadpleegd op 8 november 2020

²¹ Jonker-Kleijn, T. en Roks, R. (2008). De bisschoppen van Utrecht. P. 100-101. Utrecht, Nederland: De Plantage.

In Ane zette de bisschop zijn tentenkamp op en via de Vecht voerde hij per schip proviand en wapens aan. Op 28 juli, een snikhete zomerdag, kwam het tot een treffen. Zijn tegenstander, Rudolf van Coevorden, kende het gebied op z'n duimpje en legde zijn leger iets ten noordoosten van de troepenmacht van Otto. Wat Otto niet wist, was dat tussen beide legers het 'Mommeriet' lag, een moeras²². Otto gaf zijn leger de opdracht aan te vallen en dat kwam hem duur te staan. Onder tromgeroffel en het geschetter van trompetten trok het leger op. De beschermheilige Sint-Maarten die op de meegenomen banier stond, bleek weinig waard in de praktijk. Het leger kwam namelijk vast te zitten in het veen en zonk door de zware harnessen weg. Het leger van Van Coevorden, dat gesteund werd door Drentse boeren en vrouwen, bestookte het leger van Otto met pijlen. Volgens de Middeleeuwse kroniek de Narracio werden ze "afgemaakt als vee". Bisschop Otto's kruin werd van zijn hoofd gesneden en zijn keel met messen bewerkt. Zijn lichaam werd aanvankelijk achtergelaten in het veen, maar uiteindelijk begraven in de Domkerk van Utrecht²³.

Na de slag bij Ane is nog vaak een poging gewaagd om in Drenthe orde op zaken te stellen. Het gebied was echter zo ontoegankelijk door de uitgestrekte moerassen en ondoordringbare bossen, dat dit zonder resultaat bleef²⁴. Na desastreuze nederlaag bij Ane in 1227 kregen de opvolgers van bisschop Otto steeds meer problemen om hun positie als territoriaal machthebber te behouden²⁵.

Toeschouwer op de voorste rij

We zagen eerder dat het leger van de bisschop voor een groot deel uit ministerialen bestond. Al waren er ook ministerialen van de bisschop die niet in zijn leger dienden. Is er nou een manier om te achterhalen of Bernhard Proeys de bisschop vergezelde op zijn kruistocht en tijdens de slag bij Ane?

Bijzonder genoeg zijn er honderden namen bekend van kruisvaarders die de gelofte aan de paus hadden gedaan, voordat ze op hun gewelddadige bedevaart gingen. Op die namenlijsten komt de naam Proeys niet voor. Wel staan er vijf namen op van ministerialen uit het Sticht die meededen: Ernst van Wulven, Andreas van Werkhoven, Frederik van Loerik, Ludolf van Lopik en Wernbold van Werkhoven²⁶. Ook bestaan er namenlijsten van omgekomen ministerialen bij de slag bij Ane. Maar ook daar ontbreekt elk spoor van de naam Proeys²⁷. Toch is het niet onmogelijk dat Bernhard Proeys erbij was.

Dat hij een ministeriaal was van Otto II van Lippe, weten we uit een akte uit het jaar 1227²⁸, hetzelfde jaar als de slag bij Ane. De inhoud van die akte is niet bijster interessant, maar als we de namen op de akte vergelijken met de beschikbare namenlijsten, zien we dat Ernst van Wulven die meedeed aan de kruistocht, samen met Bernhard op de akte staat. Vergelijken we de namen op de akte met de gesneuvelden bij Ane, dan blijken Herman van Woerden en Everard de burggraaf van Montfoort op beide lijsten voor te komen. Bernhard was misschien niet bij het wapengekletter, maar hij keek ongetwijfeld vanaf de voorste rij toe.

Andy Palmen

²² Overdiep, G. (1977). De slag bij Ane. P. 25-28. Peize, Drenthe: dr. G. Overdiep.

²³ Overdiep, G. (1977). De slag bij Ane. P. 33-35. Peize, Drenthe: dr. G. Overdiep.

²⁴ Graaf, de R. (2004). Oorlog om Holland 1000-1375. P. 2566-267. Hilversum, Nederland: Verloren.

²⁵ Spiekhout, D. (2020). Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht. P. 162. Ede, Nederland: Rijksuniversiteit Groningen, Kenniscentrum Landschap.

²⁶ Moolenbroek, J. (2016). Nederlandse kruisvaarders naar Damiate aan de Nijl. P 39. Hilversum, Nederland: Verloren.

²⁷ <https://www.necoma.nl/SBA01.html> geraadpleegd op 8 november 2020.

²⁸ Oorkondenboek Sticht Utrecht (OSU) II nr 757.

Bronnen

Uitgegeven bronnen

Alberts, J. (1978). Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid. Assen/Amsterdam, Nederland: Van Gorcum.

Blockmans, W. en Hoppenbrouwers, P. (2016). De eeuwen des ondersheids. Amsterdam, Nederland: Bert Bakker.

Broer J.C. en Bruijn de W.J. (2012). Rondom het Utrechts stadsrecht. Utrecht, Nederland: C.J. Broer en M.W.J. de Bruijn.

Buitelaar, A. (1993). De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse vechtstreek. Hilversum, Nederland: Verloren.

Drunen, van A.J. (2000). De slag op de Grebbeberg. In: Oud Rhenen, jaargang 19, nr. 1. Rhenen, Nederland: Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken.

Graaf, de R. (2004). Oorlog om Holland 1000-1375. Hilversum, Nederland: Verloren.

Hoven van Genderen van, B. (1987). Het kapittel-generaal en de staten van het Nedersticht in de 15de eeuw. Zutphen, Nederland: Walburg.

Jonker-Kleijn, T. en Roks, R. (2008). De bisschoppen van Utrecht. Utrecht, Nederland: De Plantage.

Kam de, R. Kipp, F. Claessen D. (2014). De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad. Utrecht, Nederland: Matrijs.

Moolenbroek, J. (2016). Nederlandse kruisvaarders naar Damiate aan de Nijl. Hilversum, Nederland: Verloren.

Nijs, de T. en Beukers, E. (2002). De geschiedenis van Holland tot 1572. Hilversum, Nederland: Verloren.

Overdiep, G. (1977). De slag bij Ane. Peize, Drenthe: dr. G. Overdiep.

Post, R.R. (1957). Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen. Utrecht, Nederland: het Spectrum.

Renes, H. (2020). Nieuwe historische atlas van de stad Utrecht. Utrecht, Nederland: Broese / van Tilt.

Spiekhout, D. (2020). Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht. Ede, Nederland: Rijksuniversiteit Groningen, Kenniscentrum Landschap.

Niet uitgegeven bronnen

Oorkondenboek Sticht Utrecht (OSU) II nr 757.

Websites

<https://www.necoma.nl/SBA01.html> geraadpleegd op 8 november 2020.

<https://www.slagbijane.nl/geschiedenis/> geraadpleegd op 8 november 2020.